

Hamlet İsaخانlı

Siyasi liderlər və ictimai-siyasi ideallar. MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

M.Ə.Rəsulzadə - haqqında danışılan, yazılan, son 15-20 ildə isə Azərbaycan, Amerika, Avropa və Rusiya tarixçiləri və publisistləri tərəfindən, yəqin ki, ən çox öyrənilən siyasi xadim. Geniş əhatəli siyasi fəaliyyətlə yanaşı milli azadlıq hərəkatı haqqında çoxsaylı analitik xülasələr müəllifi olan siyasət tarixçisi. Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və Avropada qəzet və dərgilərdə çalışan naşir, redaktor, fəal və mübariz jurnalist. Azərbaycan və Şərqi Ədəbiyyatına aid orijinal əsərlər yazmış ədəbiyyatçı və nəhayət, yazıçı və tərcüməçi.

(Əvvəli 174-cü nömrədə)

Məmməd Əmin Rəsulzadə

Bolşeviklərin Rusiyadakı 1917-ci il Oktyabr qələbəsindən sonra milli partiyaların (Müsavat, Menşevik, Daşnaksütun və s.) Ümumzaqafqaziya dövlətçiliyi axtarışı (Zaqafqaziya Seymi) bolşeviklərlə yolların tam ayrıldığını göstərdi (1918, yanvar-aprel). Bakıda baş verən mart qırğını bolşeviklərlə «Müsavat» bir-birinə tam düşmən etdi; Bakı bolşeviklərin əlinə keçdi (aprel-iyul). Nəhayət, Osmanlı ultimatumunun və alman-gürcü münasibətlərinin doğurduğu ifrat qarışıq vəziyyətdə Qafqazlılar müstəqillik yoluna qədəm qoydular, o cümlədən bolşeviklərlə işbirliyində olmayan

Azərbaycan liderləri öz müstəqil dövlətlərinin - Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdilər (28 may 1918). Bu ərəfədə M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. İlin sonunda Parlament yaradıldı, Azərbaycan siyasətçilərinin ağsaqqalı Ə.Topçubaşov sədr seçildi, Məmməd Əmin isə yalnız Müsavat fraksiyasının lideri rolunda parlamentçilikdə iştirak edirdi. Bu vəziyyət sonralar mühacirətdə dedi-qodu və çəkişmə mövzusu olacaqdı...

23 aylıq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti böyük güclər-dövlətlər tərəfindən de-yure tanınmasa da, hökumət böhranı keçirsə də, hər gücü zəif olsa da, milli ruhun yüksəlişi, milli siyasət, parlamentarizm və idarəetmə sınağı, Azərbaycan adının və ideyasının möhkəmlənməsi baxımından Azərbaycan tarixinin şanlı səhifəsi hesab olunur. Sadəcə, müəyyən mənada qəflətən baş verən müstəqillik uyğun ictimai-siyasi-mədəni zəmin üzərində dayana bilmirdi. Allahdan gizli deyil, bəndədən nə gizlətmək - qonşularımız gürcülər və ermənilərlə müqayisədə milli özünüdərk etmə məsələsində biz zəif idik. Kütlənin savadsızlığı və hadisələrin axarını başa düşməməsi, bir-birinə zidd cərəyanların qarşılıqlı, hökumətin və parlamentin qararqəbuletmədə bəzən çaş-baş qalması

Əhməd bəy Ağayev

vəziyyətin dayanıqlı olmadığından xəbər verirdi. Böhrandan çıxma bilməyən, yüksəlişə nail olmayan, beynəlxalq aləmin, bəzi böyük güclərin köməyinə arxalana bilməyən, daxilində narazılar və xaricində - qonşuluğunda düşmənləri olan dövlətqurma cəhdinin, gözəl ideallara söykənsə də, iflas edəcəyi gözlənilməli idi. Bu şəraitdə hər hansı bir səlis, rəvan siyasət aparmaq ağılabatan deyil. Bir misal: təhsil və dil siyasətinə böyük əhəmiyyət verən Cümhuriyyət dövrü məktəblərdə tədris dili olaraq Osmanlı ləhcəsi, yeni yaradılmış Bakı Universitetində isə rus dili seçilmişdi, Parlamentin sənədləri rusca yazılırdı, Azərbaycan türkcəsinə yer yox idi...

1919-20-ci illərlə müqayisədə Azərbaycanın 1990-91-ci illərdəki vəziyyətinin müstəqil dövlət qurmaq üçün nə qədər əlverişli olduğunu görmək çətin deyil.

Atatürklə Leninin hər iki tərəfə zəruri olan müttəfiqlik qətiyyəti və bolşevik ordusunun Qafqaza doğru irəliləməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin tezliklə süqut edəcəyindən xəbər verirdi. Ümumiyyətlə, böyük güclərin hərbi və mənəvi-psixoloji təzyiqinə məruz qalan və savaşa çıxdığı qonşuları qarşısında özünü qorumağa çalışan Türkiyə bolşevik Rusiyası ilə əməkdaşlıq etməyən Azərbaycanın

əlahiddə maraqlarını müdafiə etmək niyyətində ola bilməzdi. Əksinə, Türkiyə ona köməklik göstərən Rusiya bolşevik hökuməti ilə əməkdaşlıq edən bir Azərbaycan arzusunda idi.

Denikinə müharibə elan etmək vasitəsilə bolşeviklərin müttəfiqi olmaq imkanını Azərbaycan hökuməti qaçırmışdı, sadəcə istəməmişdi. Buna əsas səbəb, yəqin ki, Qərbin əvvəllər yaxın qoymaq istəmədiyi yeni cümhuriyyətləri indi bolşeviklərin əleyhinə vahid cəbhədə birləşdirmək fikri ilə onlara kömək vəd etməsi olmuşdu.

Azərbaycan siyasi elitasında bolşeviklərlə dil tapmaq istəyənlərin sayı günbəgün artırdı. Artıq 1919-cu ilin axırlarında Müsavatın M.Ə. Rəsulzadə və M.Hacınskinin də daxil olduğu sol qanadı bolşeviklərlə yaxınlaşmanı günah iş hesab etmirdi, Fətəli Xan Xoyskinin də təmsil olunduğu sağ qanad isə radikal mövqedə dayanmışdı; bu mövqe fərqləri gələcək mühacirətdə mübahisə və ayrılığın səbəblərindən biri olacaqdı. Bu şəraitdə gerçəklikdən çıxış edən M.Hacınski ona həvalə olunmuş hökumətin təşkilində bolşeviklərlə işbirliyinə girmək istəyirdi. Lakin artıq hər şeyin həll olunduğunu gören bolşeviklərin belə dostluğa ehtiyacı qalmamışdı. Parlament komissiyası hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında ultimatumu səsvermə yolu ilə qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Çoxmillətli Rusiyada bolşevizmin qalib gəlməsinin səbəblərindən biri ideyaların nümayişi və çarpışması dövründə sosialist-kommunist ideyasının milli ideyalara zidd olmaması, əksinə, onların birbirinə çox yaxın görünməsi, az qala üst-üstə düşməsi idi.

Lahıca gizlənən Məmməd Əmin özünün ən romantik və orijinal əsərlərindən birini - «Əsrimizin Səyavuşu»nu yazdı. Bu, onun Azərbaycan, Azərbaycançılıq, Azərbaycanşünaslıq sahəsində ömrünün sonuna kimi yorulmadan və ilhamla yazacağı çoxsaylı əsərlər silsiləsinin başlanğıcı idi. Sonrakı bütün əsərlər mühacirətdə yazılacaqdı...

Əlimərdan bəy Topçubaşov

Bakıda Stalin tərəfindən həbsxanadan azad edilib Moskvaya aparılan Məmməd Əmin 1922-ci ildə Türkiyəyə qaçmağa müvəffəq olmuşdu.

Azərbaycanda isə sovetləşmə başlanmışdı. Maraqlıdır ki, milli hərəkatımızın liderlərindən biri - Türkiyədə yaşayan Əhməd bəy Ağaoğlu vətənə - sovetləşmiş Azərbaycana qayıtmaq istəyirdi, bu cür xahişlə Nərimanova müraciət etmişdi və cavab almamışdı (bu, yəqin ki, başa düşüləndir). Sovetləşmə birinci növbədə ordunun əli ilə, daha doğrusu, silahı ilə baş verirdi. Əlbəttə, Nərimanovun xalq içində danılmaz nüfuzundan da istifadə olunurdu. Nərimanov da, öz növbəsində, nüfuzundan digər istiqamətdə istifadə etməyə çalışırdı. Hər yandan gerçək və xəyali təhlükə gözləyən və amansızlaşan bolşevizmi yumşaltmaq, Şərqi Qərbi olmadığını bolşevik liderlərinə dönə-dönə, təkidlə izah etmək, yalvarmağa qədər getmək də Nərimanovun üzərinə düşmüşdü. O zamanın qeyri-adi ziddiyyətlərindən yoğrulmuş faciəli vəziyyət bu gün bəzən fərqli şəkildə izah və şərh edilir, bəzi tədqiqatçılar və publisistlər tarixi şəxsiyyətləri ya dümağ, ya da qapqara rəngə boyayır. Hadisələrə müxtəlif bucaq altında baxmaq imkanı əldə etmək üçün bir anlığa bir fərziyyəyə qapılaraq, «zehni təcrübə» yolu ilə suallar verib cavab axtaraq. Əgər Ermənistan Azərbaycandan əvvəl sovetləşsəydi nə

baş verərdi? (İndi bizə məlumdur ki, heç cür yola getməyən hər iki qonşu, eləcə də Gürcüstan sovetləşəcəkdi, gec-tezi vardı, o zamankı uzaqgörən siyasətçilər də, yəqin ki, bunu dərk edirdilər...). Bu halda, sovetləşmiş Ermənistan Moskvanın özününkü olduğu üçün, Azərbaycan daha böyük ərazi itkilərinə məruz qala bilərdimi? Nərimanov bolşeviklərlə bir olmasa, yəni Sovet Azərbaycanı Nərimanovsuz olsa, nə baş verərdi? Bu sual oyunu ritorika olsa da, düşündürür. Bu yerdə istər-istəməz S.Vurğunun «Vaqif» dramından Vaqifin vəzirlik etdiyi İbrahim xanın sarayı haqda dediyi sözlər yada düşür :

*Mən orda olmasam qan çıxar diza,
Quşlar da ağlayar ellərimizə.
Xan məndən utanır, çəkinir bir az,
Mən getsəm, qırğının hesabı olmaz.
O bəzən hirslənib quduran zaman
Mənəm zəncirini tutub saxlayan.*

Təəssüf ki, N.Nərimanov bolşevizmin uzun və ağır zəncirini tutub saxlamağa qadir deyildi, amma o, qeyri-müəyyənliyin hökm sürdüyü ağır zamanda zəncirin altına girməklə insanların və torpağın müəyyən nəfəs almasına kömək etdi, onların bir qismini qoruyub saxlaya bildi.

1922-ci ildən 1931-ci ilə kimi Məmməd Əmin Türkiyədə mühacirəti vahid mərkəzdə birləşdirmək uğrunda çalışdı, amma buna nə Türkiyədə, nə də Avropada tam müvəffəq ola bilmədi, yəqin ki, mümkün də deyildi... 1923-cü ildə «Yeni Qafqasiya» jurnalının nəşrinə başladı, kəskin antisovet mövqə tutan jurnal Sovetlərin təzyiqi ilə 1927-ci ildə bağlansa da, M.Ə.Rəsulzadə başqa adda jurnallar nəşr etməklə mübarizəni davam etdirirdi. Sovet - Türkiyə əlaqələrinə ziyan vurduğuna görə o, 1931-ci ildə ikinci vətəni olan Türkiyəni tərk etməli oldu. Yorulmaq, yavaşmaq, ehtiyatlı dolanmaq, uyğunlaşmaq onun narahat və mübariz təbiətinə uyğun deyildi, nə Azərbaycanda, nə Rusiyada, nə İranda, nə də Türkiyədə onu qəbul etmirdilər. Bu böyük mühacirət dövründə M.Ə.Rəsulzadə ilə Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun fəaliyyəti və siyasi görüşləri

Əli bəy Hüseynzadə

arasındakı fərqlər də artmışdı (Məmməd Əmin Türkiyə hökuməti üçün problemlər törədərkən Ə. Ağaoğlu və Y. Akçura sosialist meyilli olmaqla yanaşı hökumətlə əməkdaşlıq edir, Millət Məclisinə üzv seçilirdilər).

Azərbaycanda isə sovetləşmə davam edirdi. Müstəqil Sovet Azərbaycanı ideyası gerçəkləşmədi, əvəzində Zaqafqaziya Federasiyası təcrübəsi əsasında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) yarandı. 1918-1920-ci illərin Azərbaycan Cümhuriyyətinin (və ona bənzər digər dövlətçilik təcrübələrinin) sonadək baş tutması üçün zəruri tarixi məqam, beynəlxalq mühit yox idi və milli birlik yaranmamışdı. Səbəblərdən biri də bu xalqların yaxın dövrlərdə dövlətçilik ənənələrinin, xüsusi halda hərbi gücünün olmaması idi, onların müstəqil dövlət qurma cəhdləri beynəlxalq aləmdə ciddi qarşılınmırdı, onları tanımırdılar. Osmanlıda isə vəziyyət nə qədər böhranlı olsa da, böyük ərazi itkiləri labüd olsa da, böyük dövlətçilik tarixi olan bu xalqın dövlətsiz qala bilməsi qəti ağlabatan deyildi. İbrətamiz və maraqlı bir misal: M.Qandi və Hindistan müsəlman liderləri birlikdə Türkiyə ilə həmrəylik nümayiş etdirir, Böyük Britaniyadan bu barədə öz siyasətinə yenidən baxmağı tələb edirdilər. Müstəqil Azərbaycan dövləti isə nə tez-nə gec, yalnız təbii zamanı yetişəndə yaranacaqdı...

Azərbaycan və digər yeni Sovet Respublikalarının uzun zaman Rusiyadan ayrı tam müstəqil dövlət kimi var olmaları da, bolşeviklər bunu vəd etsələr də, baş tutan iş deyildi. Eyni sosialist dəyərlərini, inqilabi ruhu, beynəlmiləçilik siyasətini və tarixi keçmişi, xarici müdaxilə qorxusunu, iqtisadi çətinlikləri nəzərdə tutan rus və milli sosializm və sovet quruculuğu ideoloqları tədricən milli-ərazi prinsiplərinə əsaslanan dövlətlərin birliyini yaratmaq fikrində dayandılar. Bu, əslində, milli, ərazi xüsusiyyətlərini ciddi şəkildə nəzərə almaqla vahid dövlət qurmaq ideyası idi. Yalnız Ukrayna və Gürcüstan nümayəndələrinin muxtar respublika kimi Rusiya tərkibinə daxil olmaq fikrinə qəti etiraz etmələri və, əlbəttə ki, Leninin bərabərhüquqlu dövlətlərin - respublikaların müqavilə əsasında birliyi fikrindən bir addım da geri çəkilməməsi nəticəsində 1922-23-cü illərdə SSRİ yaradıldı. Beləliklə, SSRİ-də birləşən xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək, öz dövlətçiliyini qurmaq, öz dil və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə etdilər. Zəif, ayaq üstə dayanmağa imkanı olmayan, ciddi surətdə dəstəklənməyən müstəqillik muxtariyyət səviyyəli dayanıqlı dövlətçiliklə əvəz olundu. Bu, hadisələrin təsadüfi axarı deyildi, sosializmin təbiətindən irəli gəlirdi.

Ayrı-ayrı insanlar, ailə və nəsillər, bir qisim siyasətçilər, ziyahılar, böyük hücumlara və haqsızlığa məruz qalan kənd... böyük zərbələr aldı, bu, acı və danılmaz həqiqətdir. Kənddə kollektivləşmə 1917-ci ilin oktyabrında baş verən inqilabi çevrilişdən daha faciəli, daha ifrat siyasət idi, bu, Sovetlərin sonadək özünü göstərən ən böyük səhvi idi. Eyni zamanda siyasi plüralizm aradan qaldırıldı və siyasi diktatura qərarlaşdı, «Yeganə düzgün, ədalətli partiya - Kommunist Partiyası»nın hakimiyyətini tanımaq və sevmək məsələsi qoyuldu. Sonralar, «inkişaf etmiş sosializm» dövründə partiya elitası özünə «sosializm içində kapitalizm» qurmağı da bacardı.

Lakin elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı və sosial güvənlik baxımından, eləcə də, məhdud çərçivədə olsa da, dövlətçilik təcrübəsi toplamaq

Əli bəy Hüseynzadə

arasındakı fərqlər də artmışdı (Məmməd Əmin Türkiyə hökuməti üçün problemlər törədərkən Ə. Ağaoğlu və Y. Akçura sosialist meyilli olmaqla yanaşı hökumətlə əməkdaşlıq edir, Millət Məclisinə üzv seçilirdilər).

Azərbaycanda isə sovetləşmə davam edirdi. Müstəqil Sovet Azərbaycanı ideyası gerçəkləşmədi, əvəzində Zaqafqaziya Federasiyası təcrübəsi əsasında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) yarandı. 1918-1920-ci illərin Azərbaycan Cümhuriyyətinin (və ona bənzər digər dövlətçilik təcrübələrinin) sonadək baş tutması üçün zəruri tarixi məqam, beynəlxalq mühit yox idi və milli birlik yaranmamışdı. Səbəblərdən biri də bu xalqların yaxın dövrlərdə dövlətçilik ənənələrinin, xüsusi halda hərbi gücünün olmaması idi, onların müstəqil dövlət qurma cəhdləri beynəlxalq aləmdə ciddi qarşılınmırdı, onları tanımırdılar. Osmanlıda isə vəziyyət nə qədər böhranlı olsa da, böyük ərazi itkiləri labüd olsa da, böyük dövlətçilik tarixi olan bu xalqın dövlətsiz qala bilməsi qəti ağlabatan deyildi. İbrətamiz və maraqlı bir misal: M.Qandi və Hindistan müsəlman liderləri birlikdə Türkiyə ilə həmrəylik nümayiş etdirir, Böyük Britaniyadan bu barədə öz siyasətinə yenidən baxmağı tələb edirdilər. Müstəqil Azərbaycan dövləti isə nə tez-nə gec, yalnız təbii zamanı yetişəndə yaranacaqdı...

Azərbaycan və digər yeni Sovet Respublikalarının uzun zaman Rusiyadan ayrı tam müstəqil dövlət kimi var olmaları da, bolşeviklər bunu vəd etsələr də, baş tutan iş deyildi. Eyni sosialist dəyərlərini, inqilabi ruhu, beynəlmilətçilik siyasətini və tarixi keçmişi, xarici müdaxilə qorxusunu, iqtisadi çətinlikləri nəzərdə tutan rus və milli sosializm və sovet quruculuğu ideoloqları tədricən milli-ərazi prinsiplərinə əsaslanan dövlətlərin birliyini yaratmaq fikrində dayandılar. Bu, əslində, milli, ərazi xüsusiyyətlərini ciddi şəkildə nəzərə almaqla vahid dövlət qurmaq ideyası idi. Yalnız Ukrayna və Gürcüstan nümayəndələrinin muxtar respublika kimi Rusiya tərkibinə daxil olmaq fikrinə qəti etiraz etmələri və, əlbəttə ki, Leninin bərabərhüquqlu dövlətlərin - respublikaların müqavilə əsasında birliyi fikrindən bir addım da geri çəkilməməsi nəticəsində 1922-23-cü illərdə SSRİ yaradıldı. Beləliklə, SSRİ-də birləşən xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək, öz dövlətçiliyini qurmaq, öz dil və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə etdilər. Zəif, ayaq üstə dayanmağa imkanı olmayan, ciddi surətdə dəstəklənməyən müstəqillik muxtariyyət səviyyəli dayanıqlı dövlətçiliklə əvəz olundu. Bu, hadisələrin təsadüfi axarı deyildi, sosializmin təbiətindən irəli gəlirdi.

Ayrı-ayrı insanlar, ailə və nəsillər, bir qisim siyasətçilər, ziyalılar, böyük hücumlara və haqsızlığa məruz qalan kənd... böyük zərbələr aldı, bu, acı və danılmaz həqiqətdir. Kənddə kollektivləşmə 1917-ci ilin oktyabrında baş verən inqilabi çevrilişdən daha faciəli, daha ifrat siyasət idi, bu, Sovetlərin sonadək özünü göstərən ən böyük səhvi idi. Eyni zamanda siyasi plüralizm aradan qaldırıldı və siyasi diktatura qərarlaşdı, «Yeganə düzgün, ədalətli partiya - Kommunist Partiyası»nın hakimiyyətini tanımaq və sevmək məsələsi qoyuldu. Sonralar, «inkişaf etmiş sosializm» dövründə partiya elitesi özünə «sosializm içində kapitalizm» qurmağı da bacardı.

Lakin elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı və sosial güvənlik baxımından, eləcə də, məhdud çərçivədə olsa da, dövlətçilik təcrübəsi toplamaq

Nəriman Nərimanov

baxımından SSRİ təcrübəsi faydalı oldu. Sovetlərin 1923-cü ildə irəli sürdükleri «korenizasiya» (yerli-ləşdirmə) siyasəti, əslində, Azərbaycan maarifçilərinin ömür boyu arzu etdikləri dil və mədəniyyətin inkişafı, savadsızlığın ləğvi, milli məktəblər şəbəkəsinin yaradılması kimi böyük uğurlara gətirib çıxardı, milli kadrların yetişdirilməsi, onların idarəetmədə rolunun artırılması planını həyata keçirdi. Hətta bu yolda lazım gəldiyindən uzağa getmək meylləri meydana çıxmışdı və yeni sovet siyasəti «korenizasiya»-ni yavaşıtmağa məcbur oldu, «böyük rus xalqı»na, «millətlərarası ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayan rus dili»nə diqqətin və məhəbbətin artırılması siyasəti ortaya atıldı. İnternasionalizm və sovet adamı tərbiyəsi ilə yanaşı milli kimlik hissi də, M.Ə.Rəsulzadənin ideali olan Azərbaycançılıq da geniş vüsət almışdı. Sovet şairi Səməd Vurğunun hamıya məlum olan misralarını bir daha yada salaq (bu, həmçinin, ümumtürk millətçiliyinin arxa plana keçməsinə göstərir):

*Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah İrandan gəlir, gah da Turandan,
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?*

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası, müəyyən mənada, gələcək müstəqil Azərbaycan üçün hazırlıq mərhələsi kimi də qiymətləndirilə

bilər. Sovet Azərbaycanında əldə edilən uğurları M.Ə.Rəsulzadə də danmırdı, sovetləri sevməsə də, xalqının inkişafına sevinirdi. Ümumiyyətlə, sovet sosialist həyat tərzinin daha da inkişafını nəzərdə tutan kommunizm müəyyən dövrdə cəmiyyətin ictimai-siyasi idealına çevrilmişdi; nəzəriyyədə bərabərliyə, haqqa-ədələtə söykənməsi, təhsil, səhiyyə, mənzil, məşğulluq kimi sahələrdə müəyyən ölçüdə sosial müdafiənin təmin edilməsi ona cazibə qüvvəsi verirdi. Zənnimcə, Səməd Vurğun da, Rəsul Rza da, təcrübəli M.S.Ordubadı da, digər əksər sovet yazıçılarımız da sosializm quruculuğunun qanlı səhifələrindən, əyintilərindən xəbərdar olsalar da, sovet rejiminin yumşalma dövrünə qədər yaşayanlar yazılarında ayrı-ayrı kölgəli məqamlara toxunsalar da, kommunizmi tərənnüm edərkən əsasən səmimi idilər, indi bir sıra publisistlərin qələmə vermək istədikləri dissidentlik ruhu onlara xas deyildi. Hətta sosializm öncəsi siyasi fəaliyyətləri bolşevizmə uyğun gəlməyən Ü.Hacıbəyov və C.Cabbarlının da antisovet ruha malik olmalarını təsdiq edəcək əsasımız yox kimidir, tərsini isə onların ən azı yaradıcılığında görə bilərik.

Solçuluq, sosial-demokrat ideologiyası, nəzəri və ya romantik kommunizmin cazibəsi 30-50-ci illərdə dünyada çox geniş yayılmışdı. Qərb intellektuallarının mühüm bir hissəsi humanizmlə solçuluğu bir-birinə çox yaxın, bir-birinə qovuşmuş anlayış kimi qəbul edirdi. Sovetlərə rəğbət alimlər və sənət adamları arasında geniş yayılmışdı. L.Araqon, A.Frans, B.Şou, F.Q.Lorka, P.Neruda, J.P.Sartre, J.Amadu, N.Hikmət, P.Pikasso, C.Nehru, A.Nekse, P.Robson, N.Bor, E.Fermi, L.Stsilard, B.Pontekorvo, ... Bu siyahını müxtəlif qitələrdən olan görkəmli insanların adı ilə kifayət qədər uzatmaq olardı. SSRİ-ni sıxan ideoloji və iqtisadi təzyiqlər Qərbdəki sosialist və ya kommunist düşüncəli görkəmli insanların nüfuzu və etiraz səsi sayəsində zəiflədirdi. Amerikada zəncirvari nüvə reaksiyasının baş tutması, «atom proyekti»nin gizli sənədləri və şəkilləri, Xirosimaya atılan atom bombasının sxemi, 1940-cı illərin sonu və 1950-ci

illərin əvvəlində SSRİ-ni məğlub etmək üçün Amerikanın kifayət qədər atom bombası ehtiyatına malik olmaması kimi həyatı vacib xəbərləri SSRİ-yə ötürən böyük fiziklər bunu yalnız və yalnız ideya üçün edirdilər (bu faktlar sənədlərlə təsdiq olunur və hal-hazırda yaxşı məlumdur).

Qərb dünyasında intellektuallar, sənət adamları, sadə insanlar arasında sosializm ideyalarına və onun daşıyıcısı olan SSRİ-yə belə rəğbət varkən, Azərbaycan kimi sovet respublikalarında vəziyyət, ümumiyyətlə desək, necə olacaqdı?! C. Cabbarlının «Sevil» və «Almas», S.Vurğunun «Muğan», «Bakının dastanı», «Zamanın bayraqdarı», R.Rzanın «Lenin», S.Rəhimovun «Mehman» və s. ilhamla yazılmış əsərləri meydana çıxacaqdı. S.Vurğun öz «yoldaş»ları Amadu, Araqon, Nazim, Qavalas, Siyao, Robsonun səsinə səs verəcəkdi:

*Amadu, qardaşım, ucalt səsinə,
Sən ümid gözləmə kraldan, serdən.
Yazaq kommunizmin tərənəsinə
Sən Braziliyadan, mən SSSR-dən.*

Sosializmin iqtisadi və siyasi çöküşü zamanı ictimai-siyasi ideallar dəyişməyə başlamışdı, lakin əvvəllər, Sovetlərdə və Qərb dünyasında sosializm inananların dövründə, kommunizm idealının var olduğunu danmaq, tariximizin müəyyən səhifələrini boş buraxmaqdan başqa bir şey deyil. Bu sadə tədqiqəti söyləməkdə məqsədimiz öz-özlüyündə vacib olan «sosializmin eybəcərlikləri» mövzusunun digər mövzuları aradan çıxartmaması istəyi ilə bağlıdır. Ovçuluğa meyl artdıqca güllənən çox quşlara deyir, buna səbəb tək quşların çoxluğu deyil, həm də onların göz qabağında olmasıdır.

1931-ci ildən 1947-ci ilə kimi Avropada, Polşada, Almaniyada, Fransada, İsveçrədə, Rumıniyada... yaşayan, Azərbaycan işi ilə bağlı daima yollarda olan, tez-tez və çox zaman da məcburən bir ölkədən o birinə keçən Məmməd Əmin yenə də fəaliyyətini iki istiqamətdə davam etdirirdi: antisovet işini gücləndirmək amacı ilə mühacirlər

arasında təşkilatlanma məsələsi və arasıkəsilməyən yeni qəzetlər, jurnallar, mübariz və maarifləndirici publisistika, tədqiqat xarakterli məqalələr, kitabçalar... «Prometey» təşkilatında, Ə.Topçubaşovla birlikdə «Qafqaz Konfederasyonu Sazişi» hərəkatında həmişəki kimi ön sıralarda idi. İkinci dünya müharibəsi dövründə və müharibə sonrası azərbaycanlı əsirlərlə bağlı apardığı ağır və gərgin işlər ayrıca qeyd olunmalıdır.

1947-ci ildə Türkiyəyə dönmə M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan dava»sını davam etdirir, Sovetlərin dağılacağı tərzdə yeni unitar dövlətin qurulacağı məsələsini ortaya atan rus mühacirəti və onlarla əməkdaşlıq edən azərbaycanlı mühacirlərə yazılı və təşkilati formada etirazlarını dayandırmır, «Qafqaz birliyi» ideyasını canlandırmağa çalışırdı. Mühacirlərarası ziddiyyətlər və çəkişmələr isə səngimək bilmirdi ki, bilmirdi (Bu günkü diasporumuzda da oxşar meyillər və cərəyanlar müşahidə olunur). Gerçək hakimiyyət və ya təsir gücü qazanmaq uğrunda mübarizə insan oğluna (və qızına) xas olan cəhətdir.

Gəncliyində şer və pyeslər yazan Məmməd Əmin tədqiqatçı və publisist kimi qat-qat yuxarıda dururdu, görkəmli ədəbiyyatşünas, mədəniyyətşünas və tarixçi idi. Ömrünün son illərini (1950-1955) daha çox bu sahələrdə kitablar, məqalələr yazmağa sərf edirdi, onun bu gün də öz təravətini və əhəmiyyətini qoruyan «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası xüsusi diqqətə layiqdir.

İctimai-siyasi ideallar və milli hərəkatımızın liderləri mövzusu bir sıra dəyərli tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilsə də, elmi həqiqətləri yeganə meyar götürməklə mənbələrin toplanması və nəşri, məsələnin hərtərəfli, sistemli şəkildə və dərinlən araşdırılması və çoxcildli əsərlərin yazılması tarix elmi qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.